

CIVILIZÁCIÓK TÖRÉSVONALÁN Márton Áron és az erdélyi katolicizmus a szovjet egyházpolitika frontterében a sztálini és hruscsovi korszakban

Bevezető

Az orosz egyháztörténeti irodalom – az oroszországi levéltári forrásbázis fokozatos bővülésének köszönhetően – egyre nagyobb teret szentel annak rekonstruálására, hogy milyen szerepet játszott az úgynevezett „szovjet faktor” a kelet- és közép-európai államok második világháború utáni egyházpolitikájában. A témára vonatkozó ismereteink örvendetes gyarapodásáról az elmúlt bő másfél évtizedben számos monográfia, forrástár és tanulmánykötet gondoskodott.¹ Ezeknek a publikációknak köszönhetően világosan látszik, hogy a térségben ekkoriban a hatalmat megszerző kommunista pártok (kormányzatok) egyházpolitikájának eredőjét alapvetően nem Budapesten, Varsóban, Prágában vagy Bukarestben, hanem Moszkvában kell keresnünk. Noha érdemes különbséget tennünk a tekintetben, hogy az új politikai rendszerek keretein belül a nyugati keresztény felekezetek (katolicizmus, protestantizmus) és a keleti kereszténység (ortodoxia)² mint uralkodó vallási irányzatok milyen politikai, gazdasági és társadalmi pozíciókkal rendelkeztek, nyilvánvaló, hogy az egyházak mindenhol a kommunista rezsimnek alárendeltségébe kerültek. Ezt a fundamentumot nem lehet függetleníteni az újonnan kialakuló geopolitikai kontextustól sem, vagyis a nagyhatalmak közötti érdekszférák

¹ A teljesség igénye nélkül lásd például *Vlaszty i cerkov v SZSZSZR i sztranaš Vosztočnoj Jevropi 1939–1958. Diskusszionnie aszpekti.* Red. Galina Murasko – Mihail Ogyincov. Moszkva, 2003; Tatjana Volokityina – Galina Murasko – Albina Noszkova: *Moszkva i Vosztočna Jevropa. Vlaszty i cerkov v period obščesztvennih tranzsformacij 40–50-h godov XX veka.* Moszkva, 2008, /Isztorija sztalinizma/; *Vlaszty is cerkov v Vosztočnoj Jevrope 1944–1953. T. 1. 1944–1948. T. 2. 1949–1953. Dokumenti rosszjszkih arhivov.* Otv. red. Tatyjana Volokityina. Moszkva, 2009; *Goszudarsztvo i cerkov v XX veke. Evoljucija vzaimootnosenij, polityicseszkih i szociokulturnij aszpekti. Opit Rosszii i Jevropi.* Otv. red. Anna Filimonova. Moszkva, 2011; Szergej Bolotov: *Russzkaja Pravoszlavnaja Cerkov i mezsdunarodnaja polityika SZSZSZR v 1930-e–1950-e godi.* Moszkva, 2011, 116–286.; Mihail Ogyincov: *Russzkaja Pravoszlavnaja Cerkov nakanunye i v epohu sztalinizskovo szocializma 1917–1953 gg.* Moszkva, 2014, /Isztorija sztalinizma/, 348–375.; *Goszudarsztvo i Cerkov v SZSZSZR i sztranaš Vosztočnoj Jevropi v period polityicseszkih kriziszov vtoroj polovini XX veka.* Otv. red. Galina Murasko – Anna Filimonova. Moszkva, 2014.

² Tanulmányomban az orosz ortodox hívőket és az egyházat a legtöbb esetben a „pravoszlav” terminussal fogom jelölni, ami a görög eredetű ortodox („orthosz doxon”) kifejezés („igaz hit”) szláv nyelvekben meghonosodott tükörfordítása („pravo szlavie”).

elválasztásától, a Szovjetunió térségbeli hatalmi dominanciájától, s ennek nyomán az új rendszerek azonos belpolitikai berendezkedésétől és ideológiai irányultságától.

Magyarország vagy Lengyelország korabeli katolikusságának sorsa – a történelmi perspektíva ismeretében – viszonylag egyértelműnek tűnik, hiszen a lakosság döntő részét tömörítő, a korábbi állam- és társadalmi életben is meghatározó szerepet játszó katolikus egyház és annak szervezete került szembe a Kreml által hatalomra juttatott és támogatott új totalitárius rezsimmel. Ennél azonban kissé bonyolultabb a képlet az erdélyi magyarság katolikus vallási közössége kapcsán, hiszen az a háború után több frontzónában találta magát. Az addigi történelmi múltjához hasonlóan, a katolicizmus délkelet-európai bástyájaként konfesszionális értelemben is határhelyzetben maradt, mivel nemcsak a Kreml által hatalomra juttatott és támogatott totalitárius rezsimmel szemben kellett küzdelmet folytatnia, hanem az alágúrt, ám „államvallásként” mégis valamelyest preferált és a hatalommal együttműködő ortodox egyházzal szemben is meg kellett őriznie hadállásait. Ez az ellentét ráadásul etnikai köntösben, „többségi politikai elit” és „többségi egyház” *versus* „kisebbségi felekezet” szindrómájaként is jelentkezett.

Oroszországi kutatásaink célja az volt, hogy feltárjuk, milyen lehetséges korrelációk voltak a Szovjetunió külpolitikai aspirációinak is alárendelt szovjet egyházpolitika fejlődése és az erdélyi magyar katolicizmus 1944–1945 utáni történelmi sorsa között. A szovjet egyházfelügyeleti szervek iratanyaga intakt állapotban megőrződött, és az Orosz Föderáció Állami Levéltárában (GARF) kutatható. Egyelőre mégis óvatosnak kell lennünk a következtetéseinkben, mert a Szovjetunió és a kelet-európai szocialista országok egyházpolitikájának koordinációjában fontos szerepet játszó szervek, így a Szovjetunió Külügyminisztériumának az Oroszországi Föderáció Külpolitikai Levéltárában (AVP RF) őrzött, illetve a Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) Nemzetközi Osztályának az Orosz Állami Legújabbkor-történelmi Levéltárban (RGANI) fellelhető iratanyaga csak korlátozottan hozzáférhető. E tanulmányunkban ezért egyelőre egy olyan fontos kérdés megválaszolását tűztük ki célul, amely a tágabb történelmi kontextus felvázolásában segíthet bennünket. A szovjet államapparátus által keletkeztetett dokumentumokat megközelítési keretnek használva, tehát az orosz forrásbázis felől szemlélve igyekszünk megvilágítani azokat a globális és regionális konfliktusokat, amelyek, ha nem is határozták meg közvetlenül, de közvetetten befolyásolhatták az erdélyi magyar katolicizmus és annak legnagyobb tekintéllyel rendelkező vezetője, Márton Áron³ mozgásterét a román kommunista vezetéssel folytatott küzdelemben.

³ Márton Áron (1896–1980) a 20. századi magyar egyháztörténelem egyik legkiemelkedőbb alakja volt. 1938. szeptember 14-től december 23-ig az Erdélyi (Gyulafehérvári) Katolikus Püspökség apostoli kormányzója, majd 1938. december 24-től megyéspüspöke. Kolozsváron szentelték fel 1939. február 12-én.

A háború utáni regionális és globális szovjet egyházpolitika gyökerei

A szovjet dokumentumok értelmezéséhez szükséges legtágabb kontextus az a hagyományos civilizációs törésvonal, amely a 11. századi egyházszakadás (szkizma) óta elválasztotta egymástól a nyugati (katolikus, protestáns) és a keleti (ortodox) kereszténységet,⁴ beleértve annak minden egyházszervezeti, dogmatikai, liturgiai velejáráját és a hívők normatudatára, mentalitására kiható aspektusát. A második világháború után ez a tradicionális szembenállás egy újfajta geopolitikai, politikai tartalommal telítődött: azok a délkelet-európai országok, amelyekben az ortodoxia jelentette az uralkodó vallási irányzatot, döntően – Görögországot kivéve – a szintén pravoszláv orosz etnikai elem által dominált Szovjetunió befolyási övezetébe kerültek, egyazon politikai-katonai tömb keretén belül kellett megszervezniük magukat. A világot megosztó hidegháborús logika, illetve az ateista filozófiájú és berendezkedésű szovjet rezsim által diktált tömblogika a politikai szempontú kohéziót is megkövetelte tőlük.

Az orosz történetírás alaposan feltárta a sztálini egyházpolitika 1943. őszi fordulatának mozgatórugóit,⁵ annak legfontosabb taktikai eleme mára közismertté vált. A fordulat mellett nyomós politikai, társadalompolitikai és katonapolitikai érvek szóltak, mégpedig a hitleri Németországgal és az annak helyi szövetségeseivel (a szovjet frazeológia szerinti „kollaboránsokkal” és „szeparatistákkal”, vagyis a nácik oldalán harcoló ukrán, illetve balti nemzeti mozgalmak fegyvereseivel és a tatár, kaukázusi ellenállókkal stb.) szembeni lehető legszélesebb társadalmi, népi egység megteremtése a háborús győzelem érdekében. Ehhez nélkülözhetetlenné vált, hogy a pravoszláv egyházat a hívő tömegek körében a hatalom mellett mozgósítsák. A két világháború közötti időszakban az egyházi infrastruktúra olyan mértékű sérüléseket szenvedett, hogy azt az egyház csak az államhatalomra

⁴ A görög szkizma (schisma) szóval jelölik a kereszténység történelmének „nagy egyházszakadását”, vagyis a középkori keresztény egyház keleti és nyugati felének eltávolodását és végleges egyházszervezeti kettéválását. A két egyház közötti liturgiai, dogmatikai különbségek már korábban kialakultak, a politikai és teológiai nézetkülönbségek miatt a két egyházrész viszonyát már a 8–9. századtól a feszültségek jellemezték, a tényleges szakítás 1054-ben, IX. Leó pápa és I. (Kerullároisz) Mihály konstantinápolyi pátriárka idején következett be azzal, hogy a két egyházfő kölcsönösen kiközösítette egymást.

⁵ A sztálini egyházpolitika fordulatának szimbolikus dátuma 1943. szeptember 4-e. A szovjet állami és pártvezető ezen a napon folytatott megbeszéléseket az Orosz Ortodox Egyház legfőbb méltóságaival, Szergij moszkvai, Alekszij leningrádi és Nyikolaj kijeivi metropolitával. A találkozót kül- és belpolitikai megfontolásból készítették elő, abból a célból, hogy konstitucionalizált alapokra helyezték az állam és az ország legnagyobb egyházi szervezete közötti viszonyrendszert, s ezzel minél szélesebb „népi egységet” hozzanak létre, illetve olyan nemzetközi imázst közvetítsenek a Szovjetunióról, miszerint ott betartják a lelkiismeret szabadságát mint általános nemzetközi jogi normát. Az egyházpolitikai fordulat legfőbb kifejezője volt, hogy 1943. szeptember 8-án 1917–1918 óta először hívták össze az Orosz Pravoszláv Egyház zsinatát, amelyen Szergijt Moszkva és egész Oroszország pátriárkájává választották. Ezzel betöltötték az 1917–1918 óta üres pátriárkai széket, illetve újjáalakították az 1918 óta szünetelő Szent Szinódust is.

támaszkodva tudta regenerálni. Mindezek a tényezők egy sajátos szimbiózist hoztak létre, kölcsönös egymásrataltságot teremtettek állam és egyház viszonyában, amely a sztálini érában a háború után is – az időnként felbukkanó „egyházellenes kampányok” ellenére –, a korábbi negyedszázados kiszolgáltatottsághoz képest viszonylag nyugalmasabb időszakot hozott az egyház életébe.⁶

Az újabb vizsgálatok kiderítették azt is, hogy az egyházpolitikai fordulat létrejöttében a fentiek mellett nem kevésbé releváns tényező volt a Vatikán, és személyesen XII. Pius pápa háború alatti ideológiai és külpolitikai kurzusának ellensúlyozása, amelyhez a Kreml szintén a pravoszláv egyházzal kötött kompromisszum és az egyház reorganizálása által kívánt támaszt nyerni. Ismert, hogy XII. Pius pápa, alapvetően a kommunisták által az egyházi intézményrendszerekkel szemben tanúsított represszív politika miatt a Kelet-Európa feletti szovjet befolyás megakadályozása mellett szállt síkra. A háború utáni Európát egy demokratikus berendezkedésű Németország és a katolicizmus pozícióit kelet felé stabilizáló Lengyelország megerősítése, valamint egy erős Magyarország és Románia fenntartása révén képzelte el egy Duna-menti konföderáció keretében. Úgy vélte, hogy alapvetően ezeknek a vallásos lakossággal bíró országoknak a láncolata képezheti a Szovjetunió és ezzel együtt a kommunista hatalomgyakorlási módszer nyugati expanziójának gátját. Orosz történészek interpretációja szerint az orosz pravoszláv egyház újjászervezése a Kreml részéről, majd ennek következtében az autokefál ortodox egyházak egységének megteremtése a Moszkvai Patriarchátus égisze alatt a Szentszék háború alatti közép- és kelet-európai konföderációs elképzeléseire adott válaszreakcióként is értelmezhető.⁷

1944 folyamán, s különösen ez év nyarán-őszén, amikor a szovjet csapatok megközelítették a kelet-európai katolikus többségű országok (Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország) határát, szovjet részről még olyan elképzelések is számításba jöttek, amelyek a Vatikánnal való kapcsolatok normalizálását vetítették előre. Ennek jele volt például, hogy Joszif Sztálin, az Oroszországi Kommunista Párt⁸ Központi Bizottságának első titkára, a hatalom tényleges feje, 1944. május 4-én fogadta Stanisław Orlemański lengyel származású amerikai katolikus papot. A kettejük közötti megbeszélésre utóbbi kezdeményezésére került sor. Az úgynevezett „Orlemański-misszió” története alaposan feldolgozott,⁹ ezért csupán annyit

⁶ Erre részletesen lásd Mihail Ogyincov: *Veroiszpovednaja polityika szovjetszkovo goszudarsztva v 1939–1958* gg. In: *Vlaszty i cerkov v SZSZSZR i sztranaah Vosztočnoj Jevropi 1939–1958...* 16–25.

⁷ Olga Vasziljeva: *Russzkaja Pravoszlavnaja Cerkov i Vtoroj Vatikanszkij Szobor. Fakti, szobityija, dokumenti*. Moszkva, 2004, 31–33.

⁸ Az Oroszországi Kommunista Párt (OKP) hivatalos neve 1952-től volt Szovjet Kommunista Párt (SZKP).

⁹ Lásd például Borisz Filippov: F. Ruzvelt, Pij XII, I. Sztalin i problema reputacii SZSZSZR v godi Vtoroj Mirovoj Vojni. *Vesztnyik PSZTGU*, 2016. 4. sz. 84–102.; Vagyim Jakunyin: Vatikán, SZSZSZR i misszija Sztanyislava Orlemanyszkovo. In: *Zaversenyie korennovo pereloma v hode Velikoj Otyecsesztvennoj Vojni. Problemi issledovanyija i szohranyenyija isztoriceszkoy pamjatyi*. Red. Ravilja Hiszamatdinova. Orenburg, 2018, 284–288.

emelnék ki a szovjet generalisszimusz és a lengyel pap beszélgetéséből, hogy előbbi – a lengyel katolikusság Szovjetunióval szembeni attitűdjének kontextusában – határozottan kijelentette, miszerint nem kívánnak repressziókat foganatosítani a katolikusokkal szemben, azokat fogják büntetni, akik üldözik az egyházat.¹⁰ Mindazonáltal 1944–1945 fordulójától a Szentszék és Moszkva ellentétei áthidalhatatlanná váltak, amihez hozzájárult az is, hogy a szövetségeseken belüli antagónizmusok egyre erőteljesebben kerültek felszínre a Kelet- és Közép-Európa feletti hegemonia kapcsán. A Kreml és az orosz pravoszláv egyház a „fasizmus védelmezőjévé” nyilvánította a pápai államot, s arra törekedett, hogy a háború utáni rendezés folyamán csökkentse annak befolyását a szovjet érdekszférába kerülő országokban. Ennek három alapvető eleme volt: 1) a katolicizmus feldarabolása nemzeti egyházakra, s ezzel együtt azok függésének megszüntetése a pápai egyházkormányzati központtól; 2) a görög rítusú katolikus egyházak kivonása a Vatikán joghatósága alól; 3) a szovjet befolyási övezet katolikus többségű országaiban, Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon az ortodoxia megerősítése, autokefál ortodox nemzeti egyházak létrehozása, illetve ezen egyházszervezeteknek a Moszkvai Patriarchátus juriszdikciója alá vonása.¹¹

A szovjet egyházfelügyeleti rendszer kialakulása és sajátosságai

Az egyházak működésének koordinálására hivatott állami szervezetrendszer újjáalakítása is szervesen kötődik a sztálini egyházpolitika fordulatához. 1943. szeptember 4-én, két órával a metropolitákkal való találkozája előtt, amelyen a szovjet vezetés legelőször ismertette új egyházpolitikai alapelveit, Sztálin fogadta Georgij Karpovot,¹² a szovjet állambiztonsági szerv, az NKVD egyik ezredesét, akit a megalkotandó állami egyházügyi hivatal élére szemelt ki. Utóbbi hivatali pályafutásával kapcsolatban alaposan feltételezhető, hogy tevékenysége az 1920-as, 1930-as években is az egyházak működésének felügyeletével függött össze. A Népbiztosok Tanácsa tíz nappal ezután, szeptember 14-én fogadta el az Orosz Pravoszláv Egyházügyi Tanács (a továbbiakban: Tanács)¹³ létrehozásáról szóló rendeletet, amely az állami szervek struktúrájában a Népbiztosok Tanácsa (1945-től Minisztertanács) hivatalaként funkcionált, közvetlenül a kormánynak alárendelve. Noha működésének keretei, feladatköre, személyi állománya csak a háború után,

¹⁰ A megbeszéléstről készült feljegyzést teljes terjedelmében lásd *Vlaszty is cerkov v Vosztocnoj Jevrope 1944–1953. T. 1. 1944–1948...* 29–35.

¹¹ Volokityina – Murasko – Noszkova: i. m. 88–91.

¹² Georgij Grigorjevics Karpov (1898–1967): szovjet állambiztonsági tiszt. 1922-től szolgált a szovjet állambiztonsági szerveknél (VCSK, GPU, NKVD, KGB), 1943-tól ezredes, 1945-től vezérőrnagy. 1943. szeptember 17-től 1960. február 1-ig a Minisztertanács Orosz Pravoszláv Egyházügyi Tanácsának elnöke.

¹³ Oroszul: Szovjet po gyelam Russzkoy Pravoszlavnoj Cerkvi.

1945–1946 fordulójára formálódott ki teljesen, tényleges kompetenciái már a kezdeti időszakban kitapinthatókká váltak. Nem volt önálló döntéshozatali jogköre, az illetékessége alapvetően három teendőre terjedt ki. Elsősorban ide tartozott a kormány tájékoztatása az ortodox egyházzal kapcsolatos összes kérdésről (külső kapcsolatok, intézményrendszer, klérus, felekezeti gondozás stb.) munkaanyagok, elemzések, statisztikák segítségével. A Tanácsnak kellett előkészítenie az egyházzal kapcsolatos *állami jogalkotói* folyamatot, valamint biztosítania kellett az egyházi és legfelsőbb állami szervek közötti összeköttetést és információáramlást. A Tanácsot egy öttagú grémium vezette és képviselte: az elnök, az elnökhelyettes, két tag és a titkár. Az állam és az egyház közötti szervezet „szűrőjellegét” jól mutatja, hogy Karpov egészen 1955-ig a KGB¹⁴ tisztje volt, s mind a helyettese, mind a személyi segédje ugyancsak az állambiztonsági szervek állományából került ki. A testület moszkvai központi apparátusa mellett szervezetének legjelentősebb részét az egyes köztársasági szubjektumok, autonóm területek mellé delegált helyi megbízottak hálózata képezte. Ezek regionális szinten informálódtak és intézkedtek a pravoszláv egyház ügyeiben. 1946 végén összesen 112 fő látta el a helyi megbízotti szolgálatot.¹⁵

A Moszkvai Patriarchátus államhatalom által is ösztönzött külpolitikai aktivitása 1944–1945 fordulójától vált igazán látványossá. Karpov a Sztálinnak írt, az általa vezetett szerv 1943–1946. évi tevékenységét összegző jelentésében maga is aláhúzta: a háború után hivatalának legfontosabb feladata az volt, hogy segítsen kiszélesíteni a Moszkvai Patriarchátus külföldi tevékenységi és befolyási szféráját. Az általa kimutatott számadatok rendkívül imponálóak voltak: csak 1945–1946 folyamán a patriarchátus képviselői 17 országba látogattak, három metropolitát, tizenhét püspököt és 285 ortodox gyülekezetet sikerült a patriarchátus joghatósága alá vonniuk.¹⁶

1946 végétől a Tanács vezetése, arra hivatkozva, hogy egyre jelentősebb a Moszkvai Patriarchátus jelenléte a nemzetközi porondon, többször is felvetette a döntéshozó testületeknél egy új, önálló szervezeti egység, a Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya megalakításának szükségességét, amelynek szervezeti szabályzatát ki is dolgozták 1947 nyarára. S noha a kormány nem kívánt újabb strukturális átalakításokat foganatosítani, jellemző, hogy a Tanács által kezelt

¹⁴ A szovjet állambiztonság szervezete 1952-ig az NKVD (Belügyi Népbiztosság), illetve 1945-től az MVD (Belügyminisztérium) szervezetrendszerén belül helyezkedett el. 1952-ben hozták létre az Állambiztonsági Bizottságot (KGB), amely önálló szervként működött hivatalosan a Minisztertanács, gyakorlatilag az SZKP felügyelete alatt.

¹⁵ Erre részletesen lásd Tatyjana Csumacszenko: Szovjet po gyełam Russzkoj Pravoszłavnoj Cerkvi pri SZNK (SZM) SZSZSZR v 1943–1947 gg. Oszobennosztyi formirovanyija i gyejatyelnosztyi apparata. In: *Vlaszty i cerkov v SZSZSZR i sztranah Vosztočnoj Jevropi 1939–1958...* 70–77.

¹⁶ Uo. 77.

dokumentumokban, jegyzőkönyvekben annak legfontosabb szervezeti egységét, az Egyházi Igazgatási Osztályt „nemzetközi osztályként” is aposztrofálták. Ez elég szemléletesen mutatja, milyen fontos helyet foglalt el a Moszkvai Patriarchátus nemzetközi tevékenységének összehangolása az államérdekkel ezen osztály mindennapi ügyvitelében.¹⁷

Az Orosz Pravoszláv Egyházügyi Tanács mellett a Szovjetunió nem pravoszláv felekezeteinek (katolikusok, protestánsok, örmény gregorián egyház, iszlám és mások) felügyeletével egy önálló hivatalt hoztak létre 1944. május 14-én, Vallási Kultuszügyi Tanács néven.¹⁸ Ez a saját hatáskörén belül, az érintett felekezetek körében hasonló kompetenciákkal rendelkezett, mint a Karpov vezette szerv, s többek között felügyelte a Szovjetunióba érkező külföldi katolikus papok beutaztatását és mozgását, illetve a Szovjetunióból különféle célból külföldre utazó katolikus klérus kiutazásának engedélyeztetését, továbbá a hazai papság külföldi kapcsolatrendszerét.¹⁹ Jelenlegi ismereteink szerint azonban a szovjet egyházpolitika elvi és gyakorlati alakítására, az egyházpolitika államközi kapcsolatok szintjén megjelenő koordinálására korántsem volt olyan mértékű befolyása, mint a társszervének. Amíg az ortodox világ számára kijelölt vezető egyházat, a Szovjetunió határain kívül is expanzív Moszkvai Patriarchátust az Orosz Pravoszláv Egyházügyi Tanács felügyelte, addig nem állt a Kreml érdekében, hogy megerősítse a többi olyan felekezetet, amelyek vallási központjai a Szovjetunió területén kívülre estek, és így legalább részben függetlenek maradhattak a szovjet aspirációkról. Nem véletlen, hogy a Vallási Kultuszügyi Tanács²⁰ ügyvitelében felülreprezentált volt az örmény gregorián egyház, amelynek anyaegyháza a Szovjetunió területére esett, a hívek körülbőlül kétharmada ugyanakkor diaszpórában élt. A két állami egyházirányítási szervet 1965-ben, tehát már a brezsnyevi érában, Vallásügyi Tanács néven egyesítették.²¹ Ettől kezdve közös iratképző szerv lett belőlük, korábbi irattárait is összevonták, így az állami egyházi irányítás 1943 és 1991 közötti teljes irattermése együttesen került levéltári megőrzésbe.

¹⁷ Uo. 74.

¹⁸ Oroszul: Szovjet po gyelam religioznih kultov.

¹⁹ I. M. Szovjetov: Szovjet po gyelam religioznih kultov pri SZNK SZSZSZR. Objazannosztyi i szfera kompetencii, organizacionnaja sztruktura i osnovnie napravlenija gyejatyelnosztyi. In: *Szovjetszkoe obscseszto i goszudarsztvo v period pozdnyevo sztalinizma 1945–1953 gg. Matyeriali VII Mezsuvuzovszkoj naucsnoj konferencii. Tver, 4–6 gyekabrja 2014 g.* Red. J. Baberovszki – A. A. Drozdov. Moszkva, 2015, /Isztorija sztalinizma – Debatii/, 605–610.

²⁰ Oroszul: Szovjet po gyelam religij.

²¹ Későbbi működésére részletesen lásd I. I. Maszlova: Szovjet po gyelam religij pri Szovjetye Minyisztrrov SZSZSZR. K voproszu o vzaimootnosenijah goszudarsztva i Russzkoj Pravoszlavnoj Cerkvi (1965–1991 gg.). In: *Goszudarsztvo i cerkov v XX veke...* 78–105.

A Moszkvai Patriarchátus és a román ortodox egyház viszonya

A Moszkvai Patriarchátus és a román ortodox egyház közötti kapcsolatokban Moszkva erőteljes nyomása ellenére sokáig nem teremtett teljesen egyértelmű helyzetet az, hogy Nicodim román pátriárka²² a háború után, az új rezsim konszolidálódásának idején kiváló álláspontra helyezkedett: noha taktikai okokból nem egy alkalommal deklarálta a hatalom melletti lojalitását, úgy vélte, lavírozhat, hogy megőrizze egyháza szuverenitását és autonómiáját a román társadalomban és az ortodox világban. Moszkva szemszögéből nézve a helyzet fokozatosan változott meg a baloldali erők 1946. november 16-i romániai parlamenti választásokon elért győzelmével. Ez végső soron a kommunisták erőfölényét biztosította a törvényhozó és végrehajtó állami szervezetekben, illetve Nicodim 1948. évi halála után, amelynek nyomán a – geopolitikai realitásokat is figyelembe véve – Moszkva mellett jóval elkötelezettebb Justinian került a pátriárkai székbe.²³ Romániában az állam és az ortodox egyház közötti kapcsolatrendszerben az 1940-es évek második felétől utóbbi a korábbiaknál erőteljesebben alárendelődött, a társadalmi és belpolitikai célokat kiszolgáló intézmény szerepébe kényszerült, illetőleg a korábbiaknál szervezettebben betagozódtott az autokefál egyházakat Moszkva körül koncentráló hierarchiába.²⁴

Természetesen nem célunk behatóbban megvizsgálni, milyen kompromisszumokra kényszerült a román ortodox egyház a viszonylagos szervezeti intaktságának és saját társadalmi szerepkörének megtartása érdekében, mégis érdemes utalnunk rá, hogy az állam és egyház viszonyában újonnan előállott helyzet új törésvonalakat hozott létre a román ortodox egyházon belül is. A Romániában „államvallásnak” minősített ortodoxia belső helyzete, stabilitása vagy éppen törékenysége ugyanis a többi felekezet állammal szembeni pozíciójára, kezdeményező-készségére, illetve az államnak a kisebbségi felekezetekkel kapcsolatos recepciójára is hatással lehetett. A román ortodox egyházat ekkor belülről feszítő problémák közül kiemelnénk egy olyat, amely Moszkva és Bukarest viszonyában is érezte hatását. Karpov 1949 nyarán kelt egyik szolgálati jelentésében részletesebben kitért az ortodox vagy az időközben ortodox egyházba tagolt romániai szláv ajkú lakosság (ukrán, ruszin, orosz) és az ortodox román ajkú papság viszonyára. A jelentés Pavel Sztatovnak, a bukaresti orosz templom lelkészének beszámolója alapján készült el, s elég plasztikusan szemléltette, hogy a tradicionális szláv–román szembenállás továbbélt a megváltozott politikai viszonyok közepette is. A dokumentum arról informálta a szovjet felső vezetést, hogy Justinian ellenzéke különösen azok-

²² Nicodim, születési nevén Nicolae Munteanu (1864–1948): román egyházi főméltóság, 1939. június 30-tól haláláig, 1948. február 27-ig a Román Ortodox Egyház pátriárkája.

²³ Justinian, születési nevén Ioan Marina (1901–1977): román egyházi főméltóság, 1948. május 24-től haláláig, 1977. március 26-ig a Román Ortodox Egyház pátriárkája.

²⁴ Volokityina – Murasko – Noszkova: i. m. 230–231.

ban a frontzónákban volt erős, ahol vegyesen éltek románok és szláv ajkú közösségek, tehát Máramarosban, a Bánságban és Dobrudzsában. A jelentés szerint az ezeken a vidékeken pasztorációt folytató román ortodox alsópapság, amely hagyományosan kivette a részét a szláv etnikai elem denacionalizálásából, mindent megtett annak érdekében, hogy ellehetetlenítse az orosz és a román ortodox egyház kölcsönös együttműködését, mivel az a románosító kurzus ellenében hat.²⁵

Számos olyan kérdés van emellett, amelyben a román ortodox egyház az államhatalom szoros szövetségesevé, s a valójában Moszkvából kiinduló, de a szocialista blokk majdnem minden érintett országán végiggyűrűző egyházpolitikai folyamat tevőleges részesévé és haszonélvezőjévé vált. Mindenekelőtt a 16–17. századi unifikációs folyamat érvénytelenítését érdemes kiemelnünk, amely az összes, időközben a szocialista blokk országainak határai közé szoruló történelmi régióban, így Galíciában (Délnyugat-Ukrajna és Délkelet-Lengyelország), Kárpátalján (Ukrajna), Kelet-Felvidéken (Csehszlovákia), továbbá Észak-Erdélyben (Románia) nagyjából azonos menetrend szerint zajlott le. Igaz, a görögkatolikus egyház ortodox egyházba való betagolásának minden említett területen voltak egyedi szempontjai és mozgatórugói is. A háború utáni Romániában például az egyik legjelentősebb ellenzéki erőnek számító „történelmi párt”, a Iuliu Maniu nevével fémjelzett Nemzeti Parasztpárt fő tömegbázisát a döntően Észak- és részben Közép-Erdélyben koncentrálódó görögkatolikusság adta, az egyház vezető értelmiségi rétege, papsága, társadalmi szervezetei kiálltak a szintén görögkatolikus Maniu mellett a belpolitikai küzdelmekben. Mint azt Tatjana Pokivajlova orosz történész megállapítja, a görögkatolikus egyház likvidálása így együtt járt a kommunisták egyik legfőbb belpolitikai riválisának számító Nemzeti Parasztpárt háttérországának megtörésével is.²⁶

Az egyházpolitikai koordináció mélységének problémája

Az előző két fejezet kapcsán érdemes felhívni arra a figyelmet, hogy két alapvető kérdést még mélyrehatóbban szükséges tanulmányoznunk: mennyire valósult meg a második világháború végétől a szovjet tömb országainak vezetése részéről egy egységes, teljesen egymásra hangolt egyházpolitikai kurzus, illetve – esetlegesen ennek érdekében – milyen mértékben érvényesült a szovjet vezetés közvetlen beavatkozása az egyes csatlós államok egyházpolitikájába?

Egyelőre általános tapasztalatként mondható el, hogy az „államegyházaknak” alá kellett rendelődniük azon kommunista kormányzatok érdekeinek, amelyek a

²⁵ G. G. Karpov beszámolója V. M. Molotov külügyminiszternek. Moszkva, 1949. június 1. Goszudarsztvennij arhiv Rosszizszkioj Federacii (a továbbiakban: GARF), fond (f.) 6991, opisz (op.) 1, gyelo (gy.) 452, liszt (l.) 255–257.

²⁶ Tatjana Pokivajlova: Konfesszionálnaja szituacija v Transzilvanyii i likvidacija unyiatzskioj cerkvi v Ruminyii (40-ie godi XX v.). In: *Vlaszty i cerkov v SZSZSZR i sztranaš Vosztocnoj Jevropi 1939–1958...* 188–190.

külpolitikai célokat összehangolták Moszkvával és másolták a szovjet államberendezkedést. Ezek így a tömblogika alapján működtetett külpolitikai-katonai kurzus és belpolitika eszközévé vagy céltáblájává váltak. A szocialista országok politikai vezetése részéről a legtöbb esetben a szovjet egyházpolitika modellezése, a módszerek tekintetében sokszor azonosulás, mintakövetés, az állami egyházszervezés strukturális idomulása figyelhető meg. Igaz, a bevezetőben elmondottakból következik az is, hogy akár az állammal szembeni pozíciók, akár az elszenvedett sérelmek tekintetében érdemes különbséget tenni a nyugati katolicizmus és a keleti ortodoxia mint „államvallások” között. A katolikus egyházszervezeteket, mind a katolikus többségű országokban, mind ott, ahol kisebbséget alkottak, a pápai centrumtól való függőségük okán nehezebben lehetett betagozni a szovjet tömb keretei közé, mint azon ortodox többségű országok egyházszervezeteit, vagy a „kívülről” megerősített ortodox kisebbségi autokefál egyházakat, amelyek a keleti kereszténység újonnan kijelölt politikai központjával, azaz Moszkvával kerültek szorosabb függő viszonyba.

Aláhúznánk, hogy egy rendkívül komplex kérdéskörrel van szó, amelynek megnyugtató megválaszolása további alapos, az egyes országokra lebontott összehasonlító kutatásokat is igényelne. Érdemes kitérni ebben a kontextusban a Karpov 1946. júniusi csehszlovákiai útja során Eduard Beneš csehszlovák államfővel folytatott megbeszélésén elhangzottakra is. A találkozóra már az ukrajnai görögkatolikus egyházi vezetők lvovi gyűlése után került sor, amelyen határozatot fogadtak el arról, hogy az ukrajnai görögkatolikus egyház beolvad a pravoszláv egyházszervezetbe. A csehszlovák elnök maga kezdeményezte a görögkatolicizmus problémájának megvitatását, s a kérdésére, hogy mi lesz a romániai unitusokkal, Karpov azt a választ adta, miszerint az nem a szovjet, hanem a román kormány és egyház dolga. A válasz arról tanúskodik, hogy Karpov és a Kreml tisztában volt a romániai belpolitikai és egyházpolitikai viszonyokkal, és nyilván számolt azzal is, hogy az unió likvidálásának kérdésében kormányzati hátszelet élvező ortodox egyház képes lesz maga is felőrölni és eltüntetni a görögkatolikus egyházi hierarchiát. Érdemes megjegyezni, hogy éppen Beneš volt az, aki ezen a megbeszélésen felvázolta a kelet-európai görögkatolikus entitások beolvasztásának koreográfiáját is: eszerint Romániának kell követnie a Szovjetuniót, majd a folyamatot Csehszlovákiában kell befejezni.²⁷

Az orosz dokumentumokat olvasva feltűnik, hogy a romániai egyházpolitikai viszonyok felőli tájékozódás és az illetékes szovjet külügyi és egyházügyi szervek, adott esetben pártszervek tájékoztatása a bukaresti szovjet nagykövetség alacsonyabb beosztású diplomatainak, a legtöbb esetben a nagykövetségi első és másodtitkároknak a feladata volt, csakúgy, mint például a kultúrpolitika vagy a tudománypolitika felőli informálódás. Noha szovjet szempontból ezek a területek nem minősültek az államélet meghatározó szegmensének (nem úgy, mint a belpolitika,

²⁷ Volokityina – Murasko – Noszkova: i. m. 427–428.

külpolitika, pártszervezet, ideológiai munka, párt- és állami vezetés stb.), mégis tükörképei lehettek a román társadalmon belül uralkodó hangulatnak. Mindez egyúttal azt is jelenti, hogy a Kreml folyamatosan kontroll alatt tartotta a kelet-európai csatlós országok egyházpolitikai viszonyait.

A hruscsovi egyházpolitika fordulata

Az SZKP 1956. február 14-én kezdődött XX. kongresszusa elítélte a sztálini hatalomgyakorlási mechanizmust és a sztálinizmus bűneit, s egy általánosan kedvezőbb politikai légkörnek teremtette meg az alapjait. Az egyházpolitikában ugyanakkor később, 1957–1958-tól a kedvező változásokkal éppen ellentétes fordulat kezdett kibontakozni. Az SZKP Központi Bizottsága 1957. júniusi plénumának záróülésén, június 29-én leszámoltak a Sztálin híveinek, és ezzel együtt a XX. kongresszus ellenzékének számító „pártellenes trojkával”, amelyet Vjacseszlav Molotov, Kliment Vorosilov, Georgij Malenkov neve fémjelzett. A „sztálinizmus megnyilvánulásai” való végleges leszámolás maga után vonta a korábbiakhoz képest kiegyensúlyozottabb egyházpolitikának, az olyan „sztálininak” titulált „örökségnek” mint az újjászületett orosz pravoszláv egyházzal kapcsolatos álláspontnak a felülvizsgálatát is. Az egyház elleni küzdelem előkészítése a legmagasabb szintről kapott támogatást, hiszen arra a hatalomnak szüksége volt, hogy elérje általános célját, a kommunista társadalom felépítését. Nyikita Hruscsov pártfőtitkár valóban hitt a kommunista jövőben, amelynek megvalósítása elképzelhetetlen volt az emberek tudatának átalakítása, annak „babonáktól való megszabadítása” nélkül.²⁸

Az új egyházpolitika megvalósításának egyik legfontosabb eszköze a Karpov vezette, fentebb említett Orosz Pravoszláv Egyházügyi Tanács lett, amelynek már 1957 folyamán kicserélték a teljes vezetőségét és megkezdték mind a központi apparátus, mind a vidéki megbízotti hálózat személyi állományának radikális átalakítását. Mivel Karpovnak kiváló személyes kapcsolatai voltak Alekszij pátriárkával²⁹ és a többi egyházi vezetővel, akiknek körében bizalmat élvezett, így éppen ő legitimálhatta az egyház társadalmi befolyásának szűkítésére irányuló első intézkedéseket. Ezért Karpov leváltására csak később, 1960. február 1-jével került sor. Tudható az is, hogy ő személy szerint ellenezte az állam és egyház viszonyában a sztálini érában kialakult *status quo* megbontását. A pátriárka Hruscsov számára írt leveleit háttéranyagokkal látta el; ezek egyikében éppen a Moszkvai Patriarchátus nemzetközi tevékenységét és annak a Szovjetunió érdekei szempontjából való fontosságát hozta fel érvként amellet, hogy megőrizték az orosz pravoszláv egyházzal

²⁸ Tatyjana Csumacsenko: Szovjet po gylam Russzkoj Pravoszlavnoj Cerkvi i jevo upolnomocsennie v uszlovijah novoj cerkovnoj polityiki vlasztyi (1958–1964 gg.). In: *Goszudarsztvo i cerkov v XX veke...* 9.

²⁹ I. Alekszij, születési nevén Szergej Vlagyimirovics Szimanszkij (1877–1970): orosz egyházi főméltóság, 1945. február 4-től haláláig, 1977. április 17-ig az Orosz Pravoszláv Egyház pátriárkája.

meglévő normális kapcsolatokat. Sőt, az 1957–1958 folyamán a Tanács apparátusában foganatosított átalakításokra hivatkozva ismét felvetette a Tanács külügyi kompetenciáinak szervezeti formába öntését, kérve, hogy nevezzenek ki mellé egy kifejezetten külpolitikai kérdésekkel foglalkozó helyettest.³⁰

A hruscsovi vezetés ezzel szemben éppen azzal vádolta a Moszkvai Patriarchátus vezetését, hogy passzívan viselkedik a nemzetközi porondon. Egyrészt valójában arról volt szó, hogy az egyház képviselői, s különösen a Moszkvai Patriarchátus Egyházi Külkapcsolatok Osztályának nagy befolyású vezetője, Nyikolaj metropolita³¹ mind egyházi berkekben, mind nemzetközi tényezők előtt nyíltan bírálta az állami egyházpolitikát. Másrészt XII. Pius halálával és XXIII. János pápa 1958. október 28-i megválasztásával megváltozott a Vatikán és a Szovjetunió közötti addigi kapcsolat. XXIII. János alapvetően „egyetemesebb” politikát folytatott, célja a pápaság többi keresztény felekezettel és a nem hívó világgal fennálló viszonyának rendezése volt, ami beleillett Hruscsov világpolitikai „enyhüléssel” kapcsolatos elképzeléseibe is. Amikor a pápa 1959. január 25-én meghirdette a II. Vatikáni (Egyetemes) Zsinat összehívását, a Moszkvai Patriarchátus ezzel ellentétes állásponton volt, és kijelentette, hogy a katolikus egyházfő által összehívott zsinatot nem tekinti egyetemesnek, ezért képviselői nem is kívánnak részt venni rajta. Az 1962. október 11-én megnyitott zsinatra végül az orosz pravoszláv egyház, döntően a hruscsovi vezetés nyomására, megfigyelői státusban delegálta meghatalmazottjait.³²

Márton Áron és a szovjet–román egyházpolitikai kapcsolatok

A szovjet politikai egyházszervezés és állami egyházirányítás fentebb említett modellezése, illetve romániai adaptációi kapcsán tanulságos lehet egy olyan orosz levéltári forrás, amelyet a közelmúltban publikáltak. Az irat a Vallási Kultuszügyi Tanács elnöke, Ivan Poljanszkij³³ és Gheorghe Vlădescu-Răcoasa moszkvai román nagykövet közötti, 1948. december 13-i beszélgetésen elhangzottakat örökíti meg. A feljegyzés szerint a román diplomata a Szovjetunió területén lévő római katolikus egyház szervezete, valamint a szovjet állami szervek és a katolikus egyház közötti viszony iránt érdeklődött, s kérte, bocsássák rendelkezésére az erre vonatkozó jogszabályokat.³⁴ A kötet szerkesztői nem publikálták, de a feljegyzés mellett

³⁰ Csumacsenko: *Szovjet po gyelam Russzkoj Pravoszlavnoj Cerkvi i jevo upolnomocsennie...* 11–14.

³¹ Nyikolaj, születési nevén Borisz Dorofejevics Jarusevics (1892–1961): orosz egyházi főméltóság, 1944-től krutyickojei és kolomnai metropolita, 1946. április 4-től 1960. június 21-ig a Moszkvai Patriarchátus Egyházi Külkapcsolatok Osztályának vezetője.

³² Minderre részletesen lásd Vasziljeva: i. m. 122–166.

³³ Ivan Vasziljevics Poljanszkij (1899–1956): szovjet politikus, 1944-től haláláig, 1956-ig a Minisztertanács Vallási Kultuszügyi Tanácsának elnöke.

³⁴ *Vlaszty is cerkov v Vosztocnoj Jevrope 1944–1953. T. 1. 1944–1948...* 836–840.

ugyanabban a dossziében megtalálható még a szovjet külügyminisztérium pár nappal később az egyházügyi hivatal elnökéhez intézett átirata, amelyben a román nagykövettel folytatott megbeszélésre hivatkozva kéri az 1918. január 23-i, az állam és egyház szétválasztását rögzítő dekrétum megküldését.³⁵ A román diplomáciai tájékozódás időben megelőzte a Márton Áronnal és általában véve a romániai római katolikus klérussal szembeni kényszerintézkedéseket, ami arra enged következtetni, miszerint a román vezetés a katolikus egyházszervezet meggyengítésére irányuló drasztikus intézkedéssorozat mérlegelésekor ügyelt arra, hogy figyelembe vegye a Szovjetunióban bevett jogi gyakorlatot.³⁶ A romániai katolikus egyház társadalmi, gazdasági és szervezeti megroppantása nemhogy nem mondott ellent az állam és egyház szétválasztása elvének, hanem a megfelelő politikai argumentációval egyenesen a szétválasztás ügyét szolgálta, ami a Szovjetunióban is a legkorábbi és legalapvetőbb jogi normák egyike volt.

Mindemellett bizonyosan kijelenthetjük, hogy a román kormányzat a Márton Áronnal szembeni egyes konkrét intézkedéseket, köztük a legkirívóbb lépést, vagyis a személyi szabadságától való megfosztását, nem hangolta össze előzetesen a szovjet vezetéssel, a kompetens külügyi vagy állambiztonsági szervekkel. Ma már szinte pontosan ismerjük annak részleteit, hogyan és milyen körülmények között tartóztatták le Márton Áront, akit 1949. június 21-én egy operatív akció keretében vettek őrizetbe, amikor a tövisi vasútállomásra tartott, hogy onnan Bukarestbe utazzon a kultuszminisztérium képviselőivel folytatandó tárgyalásokra.³⁷ Orosz történészek publikálták a kolozsvári szovjet főkonzulátus egyik 1949. évi jelentését is, amely részletesebben elemezte Márton Áron főpásztori tevékenységét.³⁸ Noha a dokumentumot augusztus 16-án szignálták, feltűnő, hogy az csupán egy kurta mellékmondatban utal a püspök közel két hónappal korábbi letartóztatására, s azt is hibásan datálva, júliusra téve. A beszámoló teljes gondolatmenetéből következtetve ugyanakkor az sem kizárható, hogy azt utólag, a központi külügyi apparátus utasítására állították össze, talán a letartóztatást is megemlítő egyik korábbi jelentés kiegészítéseként, a még teljesebb informálódás végett.

Ez a jelentés felvonultatja a Márton Áron államellenes, úgymond „reakciós” ténykedését tükröző teljes érvrendszert, megindokolva ezzel a személyével szembeni kényszerintézkedéseket. Eddigi ismereteink szerint ez a legkorábbi szovjet irat, amely a román államszervezet és a baloldali hatalom legádázabb ellenségeként

³⁵ Jevgenyij Kiszeljov, a Szovjetunió Külügyminisztériuma Balkáni Országok Osztálya vezetőjének átirata Ivan Poljanszkijnak. Moszkva, 1948. december 24. GARF, f. 6991, op. 3, gy. 57, l. 105.

³⁶ A korai, az 1920-as évek első felének szovjet egyházpolitikára részletesen lásd Igor Kurljandszkij: *Sztalin, vlaszty, religija. Religioznij i cerkovnij faktori vo vnutrennyej polityike szovjetszkovo goszdarsztva 1922–1939 gg.* Moszkva, 2011, 82–232.

³⁷ Denisa Bodeanu: Márton Áron püspök letartóztatása, pere és börtönbüntetése a Szekuritáté Irattárát Vizsgáló Országos Tanács (CNSAS) dokumentumai tükrében. *Székelyföld*, 2012. 8. sz. 90–92.

³⁸ *Vlaszty is cerkov v Vosztocsnoj Jevrope 1944–1953. T. 2. 1949–1953...* 234–239.

definiálja őt. A jelentés mind az állam, mind az új „népi hatalom” ellenségének számító, a régi burzsoá időket restaurálni kívánó, tekintélyelvű, gyakran a saját papságával és a romániai magyar társadalom egy jelentős szegmensével is konfrontálódó egyházi vezető arcélét rajzolja meg. A bűnlajstromán szerepel az is, hogy a görögkatolikus egyháznak az ortodox egyházzal való egyesítése után az egyik körlevelében egyházmegyéje papsága számára előírta, hogy az unió megsemmisítését ellenző görögkatolikus papokat és híveiket lássák el imakönyvekkel, sőt az is, hogy a római katolikus papság az ő utasításai alapján folytatott agitációt nemcsak a beolvasztást nyíltan megtagadó, hanem a már egyesült görögkatolikus hívek katolikus egyházba való térése mellett. A romániai görögkatolikus egyház ortodox egyházzal történő, felülről vezérelt „integrációjának” akadályozása vagy lassítása, a hozzájárulás az azzal szembeni ellenállási góccok infrastruktúrájának kiépítéséhez nyilván mind olyan tényezőnek számítottak, amikre a szovjet diplomácia is felfigyelt.

A szovjet egyházpolitikai kurzus és a román egyházpolitikai gyakorlat közötti korrelációt kutatva, a lehetséges párhuzamokat és ellentéteket keresve természetesen nem szabad figyelmen kívül hagynunk a szovjet–román kétoldalú kapcsolatok periodizációját, tehát adott esetben azt a jelenséget sem, hogy a hruscsovi éra második felétől a román külpolitika részben önállósodik, s a belpolitikai konfliktusok kezelésének technikája is eltér a Szovjetunióban alkalmazottaktól. Szimptomatikus ilyen tekintetben a román vallásügyi miniszter, Petre Constantinescu-Iași³⁹ 1955. őszi szovjetunióbeli útja is, amelynek során az állam és egyház viszonyában, illetve az állami egyházügyi szervek és az egyházi vezetés közötti egyeztetési mechanizmusban rejlő felfogásbeli különbségek, hangsúlyeltolódások is kitapinthatóvá váltak. A román tárcavezető 1955. október 27-től november 27-ig egy hónapot töltött a Szovjetunióban. Hivatali programjának legfontosabb részeként mélyrehatóan tájékozódott a szovjet egyházpolitikai viszonyok felől, de tartózkodásának hosszú időtartama azt is lehetővé tette számára, hogy elutazzon Grúziába és Azerbajdzsánba, ahol ugyancsak a konfesszionális jellegzetességeket mérte fel.⁴⁰ Az út tapasztalatairól utólag készített szovjet értékelő feljegyzésekben kiemelték például, hogy a román politikus elcsodálkozott, amikor Karpov elmondta neki, miszerint ő nem vesz részt a Szent Szinódus ülésein, de az ülések előtt a Tanács hivatalában találkozni szokott Alekszijjal, gyakran a pátriárka kezdeményezésére. Constantinescu-Iași hivatali rangjából fakadó befolyását ugyanakkor demonstrálja, hogy részt vett a Szinódus munkájában, mindig jelen volt annak ülésein, ahol nemcsak passzív szerepet töltött be, hanem beszámolt, véleményt nyilvánított, időnként „kijavította” a papságot. A román politikus

³⁹ Petre Constantinescu-Iași (1892–1977): kommunista történész, politikus, 1953–1957 között Románia vallásügyi minisztere.

⁴⁰ A látogatásáról keletkezett orosz levéltári dokumentáció teljes egészében megjelent: Seres Attila: „Bez dolzsnovo takta k religi i verujuscim”. Rosszijszkie dokumenti, kaszajuscieszja voproszka prebivanyija ruminszkovo minyisztra kultov Petre Konzstantineszku-Jasa v SZSZSZR v 1955. In: *Goszudarsztvo i Cerkov v SZSZSZR i sztranaš Vosztocnoj Jevropi...* 487–534.

elmondása szerint ez nem tetszett Justinianak, de az egyház részéről nem bolygatták meg a kérdést.⁴¹ Nemcsak az egyházzal való egyeztetési mechanizmus tűnhetett merevebbnek a Szovjetunióban követett gyakorlatnál. A szovjet partnerek és különösen az egyházzal való konszenzusos, bizalmi viszony fenntartására ügyelő Karpov számára feltűnő volt Constantinescu-Iașinak és akkori helyettesének, Dumitru Dogarunak⁴² az érzéketlensége az egyházi szertartások iránt. „A Jelohovszkij templomban meghallgattuk az istentiszteletet, Iași elvtárs és különösen Dogaru elvtárs eközben nem tanúsítottak kellő tapintatot, a viselkedésük inkább valamilyen kíváncsi külföldi tudósító viselkedésére emlékeztetett, mintsem olyan személyére, akinek az a munkája, hogy a papsággal és az egyházzal foglalkozzon” – áll ugyanebben a dokumentumban.⁴³

Az orosz történetírás eddig csak hivatkozott arra az iratra, amely a Constantinescu-Iași és a szovjet állami egyházügyi vezetők, Karpov és Poljanszkij közötti 1955. november 10-i moszkvai megbeszélésén elhangzottakat rögzíti. Az általunk többször is idézett orosz monográfia szerzői ráadásul kizárólag a görögkatolikus egyház helyzetéből kiindulva világítják meg ezt a megbeszélést, utalva arra, hogy annak papsága az illegalitás körülményei között továbbra is igyekezett egyben tartani a nyáját, s csak a román miniszter görögkatolikus egyház betiltásával kapcsolatos nézőpontját emelik ki.⁴⁴ A feljegyzés ugyanakkor véleményünk szerint a római pápa egyházfőségét elfogadó teljes romániai hívőréteg, azaz nemcsak a görög, hanem a latin rítusú katolicizmus, de talán leginkább Márton Áron személye és politikai mozgástere szempontjából nézve igazán releváns. Az események értékeléséhez mindenképp érdemes leszögeznünk, hogy erre a találkozóra, amely első szempillantásra csupán egy elhanyagolható mozzanata volt a román miniszter Szovjetunióban tett, egy egész hónapot felölelő hivatalos útjának, kifejezetten a román fél kezdeményezésére került sor. Constantinescu-Iași ugyanis egyenesen Justinian útján, annak 1955. júliusi moszkvai látogatása során jelezte szovjet partnerei felé, hogy tájékozódás céljából szeretne a Szovjetunióba látogatni.⁴⁵ Az egy hónapos látogatás teljes dokumentációját áttekintve azonban állítható, hogy annak jellege nem mutatott túl egy hivatali és „szakmai” tapasztalatcserén. A hivatali és magánbeszélgetések során a kölcsönös tájékozódás és tájékoztatás jegyében a felek

⁴¹ Karpov rövid értékelése Constantinescu-Iași körútjáról a Szovjetunióban. Moszkva, 1955. november 28. után. GARF, f. 6991, op. 2, gy. 164, l. 380.

⁴² Dumitru Dogaru (1907–1975): román állami egyházügyi vezető, 1957-től 1970-ig a Minisztertanács Vallásügyi Hivatalának a főtitkára, 1970-től 1975-ig az elnöke.

⁴³ Karpov emlékeztetője Constantinescu-Iași moszkvai programjairól. Moszkva, 1955. november 28. után. GARF, f. 6991, op. 2, gy. 164, l. 366–367.

⁴⁴ Volokityina – Murasko – Noszkova: i. m. 439. Az irat jelzete: Karpov feljegyzése a Constantinescu-Iași román vallásügyi miniszterrel folytatott megbeszéléséről. Moszkva, 1955. november 10. GARF, f. 6991, op. 1, gy. 1321, l. 141–148.

⁴⁵ Karpov feljegyzése a Justinian román pátriárkával folytatott megbeszéléséről. Moszkva, 1955. július 27. GARF, f. 6991, op. 1, gy. 1225, l. 56–58.

ugyan többször kitértek a román állam és a román ortodox egyház viszonyának problémájára, és kisebb fajsúlyú kérdések is felmerültek (mint például a moszkvai teológiai szemináriumba küldendő román hallgatók és a bukaresti orosz templom ügye), de Constantinescu-Iași nagyobb horderejű, a felső vezetés döntését vagy útmutatását igénylő konkrét kérdésként egyedül a Márton Áron személyével összefüggő problémahalmazt vetette fel.

Ismeretes, hogy a román Nagy Nemzetgyűlés Elnöki Tanácsa már 1955. január 3-án kelt átiratában felfüggesztette a katonai törvényszék 1951. augusztus 6-i ítéletét, amelynek értelmében életfogytiglani kényszermunkára ítélték Márton Áront. Noha ennek nyomán az 1949. június 21-e óta különféle fegyházintézetekben sínylődő püspököt szabadlábra helyezték, a kommunista hatóságok szemében továbbra is bűnös maradt azokért a „tetteiért”, amelyek miatt 1951-ben elítélték.⁴⁶

Az eddigi kutatásaink alapján ez a november 10-i megbeszélés jelenti azt a pontot, amikor a Márton Áron egyházvezetői potenciáljával kapcsolatos összes kérdés, a román egyházpolitika katalizálása nyomán, valóban elérte a szovjet politikai döntéshozatal ingerküszöbét. A megbeszélésről készített feljegyzés leginkább érdekesítő mozzanata az, amikor a román politikus elmondja, hogy elhibázottnak tartja a katolikus főpapok, s köztük a gyulafehérvári püspök bebörtönzését. Az eszmecserén Constantinescu-Iași a Vatikán juriszdkciója alá tartozó teljes romániai hívőseggel szembeni politika revíziójának szükségességét sugallja, igaz, többször is aláhúzza, hogy a görögkatolikus egyház visszaállítását nem tartja lehetségesnek.⁴⁷

A román miniszter kijelentései arról árulkodnak, hogy a román vezetés felismerte: zsákutcába navigálta a romániai katolikusággal szemben követett politikáját. Ahhoz ugyanis, hogy az egyházak vezető rétegével megtalálja a szükséges kompromisszumot, a saját szemszögéből nézve „megfelelő” tárgyalópartnerekre lett volna szüksége. A román kormányzat számára ugyanakkor 1955-ben – a teljes vezető katolikus klérus „lefejezése” miatt – Márton Áron maradt az egyetlen legitim és tekintéllyel rendelkező katolikus egyházi főméltóság, aki tárgyalópartnerként egyáltalán számításba jöhetett. Őt azonban markáns kommunistaellenes beállítottsága miatt meg kellett „puhítani” egy ilyen jellegű *modus vivendi* kialakításához. A püspökre ezért a szabadulása után óriási nyomás nehezedett, a román vallásügyi szervek megpróbálták rávenni, hogy működjön együtt az állammal. Döntéseit ezért felelősségteljesen kellett meghoznia, hiszen számára is világos volt, hogy – Pacha Ágoston⁴⁸ halála után – ő a romániai katolikus egyház egyetlen

⁴⁶ Bodeanu: i. m. 102–103.

⁴⁷ Karpov feljegyzése a Constantinescu-Iași román vallásügyi miniszterrel folytatott megbeszéléséről. Moszkva, 1955. november 10. GARF, f. 6991, op. 1, gy. 1321, l. 141–148.

⁴⁸ Pacha Ágoston (1870–1954): bányászati német származású katolikus egyházi főméltóság, 1930. október 10-től 1954. november 4-ig az 1930-ban alakított temesvári egyházmegye első megyéspüspöke. 1950. július 19-től 1954. május 31-ig letartóztatásban, illetve elítélése után börtönben volt.

szabadlábban lévő püspöke, akivel a román pártállami vezetés tárgyalni tud a katolikus egyház és az állam viszonyának rendezéséről.⁴⁹ Márton Áron azonban az államapparátus képviselőivel folytatott egyeztetésekhez kért különleges felhatalmazást nem kapta meg XII. Pius pápától.⁵⁰ Constantinescu-Iași a Karpovval és Poljanszkijjal folytatott megbeszélése folyamán kendőzetlenül elmondta azt is, hogy „beleláttak a püspök lapjaiba”, ugyanis titkosszolgálati úton megismerték Márton Áron XII. Pius-hoz intézett, 1955. augusztus 3-i levelének tartalmát,⁵¹ illetve a Szentszék Domenico Tardini vatikáni államtitkár aláírásával ellátott válaszelevelét. Márton Áron megfigyelésének bevett módszerei közé tartozott levelezésének titkos ellenőrzése és cenzúrája.⁵²

Különleges mozzanata még Constantinescu-Iași november 10-i moszkvai egyeztetésének, hogy – az arról készült emlékeztető tanúsága szerint – a román kormányzat a számára kiuttalan helyzet megoldásához a szovjet vezetéstől várt útmutatást. A szovjet beszélgetőpartnerek, Karpov és Poljanszkij ugyanakkor rendkívül visszafogottak voltak, láthatólag nem kívántak hivatalosnak is vehető nyilatkozatot adni. Utóbbi mindössze arra az inkább magánjellegűnek nyilvánított tanácsára szorítkozott, hogy a békepapok közül kellene egy vagy két főt kiemelni, és velük ellensúlyozni Márton Áron kurzusát. Míg a román miniszter – kifejezetten román kormányzati direktívára hivatkozva – egyértelmű tanácsot várt volna szovjet partnereitől, addig ők, az irat kontextusából érezhetően, a kérdést azzal utalták vissza a román vezetés hatáskörébe, hogy tegyenek konkrét megoldási javaslatot, amit majd a felsőbb pártszervek elé terjeszhetnek.⁵³ Ezt alátámasztja az is, hogy a szovjet egyházirányítási szervezetek a korszakban keletkezett valamennyi iratanyagát alaposan áttekintve sem bukkantunk egyelőre a konkrét kérdés következményeinek dokumentumaira a szovjet térfélen.

⁴⁹ A Román Kommunista Párt főtitkára, Gheorghe Gheorghiu-Dej az idősebb és beteg Pacha Ágoston helyett eleve a nála fiatalabb Márton Áront szemelte ki tárgyalófélnak. Nagy Mihály Zoltán – Denisa Bodeanu: *(Le)hallgatásra ítélve. Márton Áron püspök lehallgatási jegyzőkönyvei (1957–1960)*. Marosvásárhely – Nagyvárad – Kolozsvár, 2019, 51.

⁵⁰ Nagy Mihály Zoltán: Az államvédelem célkeresztjében. Márton Áron püspök megfigyelése az '50-es évek végén. In: *EÁrchívum. Tanulmányok Erdész Ádám hatvanadik születésnapja tiszteletére*. Szerk. Héjja Julianna Erika – Sáfár Gyula. Gyula, 2017, 54.

⁵¹ A levél szövege megjelent: *Márton Áron – Egyházi belső ügyek*. Összeáll. és jegyzetekkel ell. Marton József. Csíkszereda, 2016, /Márton Áron hagyatéka – 14. sz./, 198–199.

⁵² Denisa Bodeanu: Márton Áron dossziéi a Szekuritáté Irattárát Vizsgáló Országos Tanács archívumában. In: *Az idők mérlegén. Tanulmányok Márton Áron püspökről*. Szerk. Bodó Márta – Lázár Csilla – Lövétei Lázár László. Budapest – Kolozsvár, 2013, 124.

⁵³ Karpov feljegyzése a Constantinescu-Iași román vallásügyi miniszterrel folytatott megbeszéléséről. Moszkva, 1955. november 10. GARF, f. 6991, op. 1, gy. 1321, l. 141–148. Az, hogy Constantinescu-Iași a román felső vezetéstől kapott direktívákat, minden kétséget kizáróan leszűrhető az iratból. Karpov ugyanis a feljegyzésben szó szerint idézi román partnere erre vonatkozó szavait: „*Utasítottak, hogy tanácskozzam önökkel, mit javasolnak, mit tesznek önök stb.*”. A dokumentumot teljes terjedelemben lásd Seres: i. m. 520–526. Az idézett hely: 521.

Constantinescu-Iași egyhónapos szovjetunióbeli hivatali útjáról Karpov terjedelmes, hétoldalas összefoglaló beszámolót készített az SZKP Központi Bizottsága számára, amelyben részletesen kitért a Márton Áront érintő megbeszélésre is. A jelentés tehát a legfelsőbb pártszerv asztalára került, ami egyúttal az állami döntéshozatal csúcsszervének is minősült, de kizárólag a Központi Bizottság tagjainak tájékoztatását szolgálta, semmilyen döntést vagy határozatot nem hoztak róla. A dokumentum fejlécén lévő érkeztető pecsét szerint ugyanis azt visszaküldték a Központi Bizottság Általános Osztályának, amely kizárólag a tájékoztatásra szánt információk szintetizálására és archiválására volt hivatott.⁵⁴

A már többször is idézett orosz monográfia szerzői nem zárják ki, hogy Constantinescu-Iași személyes állásfoglalása mögött a szocialista táboron belül zajló változások, a Sztálin halála után kialakult helyzet, az SZKP XX. kongresszusának előszele rejlik, vagyis az új tendencia, amely azt jelezte, hogy a kelet-európai kommunista pártok fokozatosan és részlegesen eltérnek az erőszakos módszerek alkalmazásától a politikában.⁵⁵ Nyilvánvalóan megalapozottnak tekinthető ez a feltételezés, hiszen ahogy azt már korábban említettük, az 1956. február 14-én elkezdődött XX. kongresszus nyilvánosan is deklarálta a Sztálin halála után meginduló politikai enyhülési folyamatot. Nem mellékes az sem, hogy a börtönbe juttatott katolikus papság amnesztiája a már említett, Vatikánnal szembeni korábbi álláspontot revideáló s kiegyensúlyozottabb szovjet vonalvezetés jegyében összhangban állt a szovjet szándékokkal is.⁵⁶ Erre utal egy másik dokumentum is. A bécsi szovjet nagykövetség 1956. június 20-án kelt jelentésében hivatkozott az osztrák katolikus klérus azon kezdeményezésére, amely a Kelet-Európában letartóztatott katolikus főpásztorok szabadon bocsátására irányult, ehhez kérték a szovjet diplomácia segítségét. Ezt a jelentést a Külügyminisztérium illetékességéből megküldte Poljanszkijnek is, s mellékeltek hozzá egy listát a még börtönben sínylődő katolikus egyházi vezetőkről. Értelemszerűen közöttük volt Mindszenty József neve is. Poljanszkij záradékolta a tárca átíratát, s ebben felvetette azt a lehetőséget, hogy menjenek az osztrák papság kérése elé, és szovjet részről is segítsék elő a „népi demokratikus országokban” még börtönbüntetésüket töltő katolikus papok szabadlábra helyezését.⁵⁷

Feltűnő, hogy Márton Áron személye a kiszabadulása utáni időszakban, házi őrizetének ideje alatt is úgy jelenik meg a szovjet diplomáciai jelentésekben, mint

⁵⁴ Karpov összefoglaló beszámolója az SZKP KB számára Constantinescu-Iași szovjetunióbeli látogatásáról. Moszkva, 1955. december 14. Roszsijszkij goszudarsztvennij arhiv szocialno-polityicseszkj isztorii (a továbbiakban: RGANI), f. 5, op. 30, gy. 93, l. 40–46.

⁵⁵ Volokityina – Murasko – Noszkova: i. m. 439.

⁵⁶ A román és a magyar történetírás is úgy véli, hogy Márton Áron szabadon bocsátásában is szerepet játszhattak a „hruscsovi enyhüléssel” a Szovjetunióban észlelhető – és Romániába a Szovjetunió felől hullámokat keltő – kedvezőbb egyházpolitikai tendenciák. Nagy Mihály Zoltán – Denisa Bodeanu: i. m. 52.

⁵⁷ Poljanszkij záradéka Vlagyimir Szemjonov külügyminiszter-helyettes számára. Moszkva, 1956. június 20. GARF, f. 6991, op. 3, gy. 134, l. 2–14.

a „legreakciósabb” egyházi vezető, aki a legengedetlenebb politikát folytatja a román államhatalommal szemben, s ebben a szellemben szervezi egyháza papságát és híveit is. A rendszerint a román Vallásügyi Hivatal vezetőjénél vagy a hivatalos pártorgánumok révén tájékozódó szovjet diplomaták általában még a román ortodox egyházzal való összehasonlításban is sötétebb képet festettek arról, milyen a magyar nemzetiségű katolikusoknak a hatalomhoz való lojalitása. Ilyen tekintetben beszédes a Vallásügyi Hivatal főigazgatójával, Ion Bărbulescuval folytatott 1958. őszi megbeszélést megörökítő dokumentum, amely valóságos veszélyforrásként tünteti fel a magyar püspököt és nyáját: *„Az ortodox egyház, mondta Bărbulescu elvtárs, lojálisan viszonyul a népi demokratikus rendhez. Ezt nem lehet elmondani a katolikus egyház viszonylatában, amely ellenséges hangulatot táplál, és komoly reakciós erőt képvisel a Román Népköztársaságban. A legreakciósabb és legveszélyesebb politikát Márton Áron katolikus püspök folytatja.”*⁵⁸ A román politikusok részéről ugyanezek a premisszák fogalmazódtak meg akkor is, amikor a kormányzat agrár- vagy ifjúsági politikájának, illetve annak az egyházra érvényes konzekvenciái kerültek terítékre. A Vallásügyi Hivatal főtítkára, Dumitru Dogaru egy körülbelül fél évvel későbbi helyzetértékelésében arról tájékoztatta a szovjet nagykövetség munkatársát, hogy a Nagy Nemzetgyűlés határozatait az ortodox egyház megértéssel fogadja, míg a katolikus egyház és különösen annak vezetője, Márton Áron, „ellenséges” álláspontra helyezkedett velük szemben. Az egyházi földek kisajátításával kapcsolatban megjegyezte, hogy a gyulafehérvári püspök számára *„pontosan annyi földet hagynak meg, amennyit ő maga, a saját munkája révén meg tud művelni”*.⁵⁹

Visszatérő mozzanat a szovjet diplomáciai jelentésekben annak a ténynek a rögzítése, hogy az erdélyi katolikus püspökség és a Szentszék között az évszázadok során kialakult és a katolikus egyházi struktúra alapját jelentő szervezeti kapcsolatokat nem sikerült szétszakítani. A bukaresti szovjet nagykövetség két diplomatája, Vitalij Agapov másodtitkár és A. M. Alekszejev harmadtitkár⁶⁰ 1960 nyarán részletes elemzést készített a romániai egyházpolitikai viszonyokról. A szöveg a terjedelmét tekintve jócskán túlmutat az informatív jelentések szokásos keretein, mivel mellékleteivel együtt közel 130 oldalra terebélyesedett, tehát akár egy önálló koncepcionális dolgozatként és stratégiai útmutatásként is tekinthetünk rá. A katolikusok helyzetét majd húsz oldalon ismertetik, s ebben leszögezik, hogy a római katolikus egyház és a román kormány viszonyát nem sikerült rendezni. Részletesen kitértek arra, hogy a román államhatalom sem az eleinte alkalmazott represszív eszközökkel, sem pedig később, a kompromisszumkeresés útján nem

⁵⁸ V. K. Palamarcsuk bukaresti nagykövetségi másodtitkár feljegyzése a Bărbulescuval folytatott megbeszéléséről. Bukarest, 1958. október 13. GARF, f. 6991, op. 1, gy. 1634, l. 148–149.

⁵⁹ V. K. Palamarcsuk feljegyzése a Dogaruval folytatott megbeszéléséről. Bukarest, 1959. április 7. GARF, f. 6991, op. 1, gy. 1736, l. 37–39.

⁶⁰ A szovjet diplomata teljes nevét nem sikerült kiderítenünk.

tudta maradéktalanul megoldani a katolikuskérdést. Mivel a helyi katolikus klérus és a Szentszék közötti kapcsolati háló bizalmas csatornákon, legtöbbször a bukaresti olasz és francia misszió keresztül továbbra is fennmaradt, a két szovjet diplomata úgy vélte, hogy a megoldás kulcsa is a Vatikán kezében van.⁶¹ Dogaru még évekkel később is keserűen állapította meg, hogy megbonthatatlanok a kötelékek a pápai állam és a romániai katolikusok között: „*Meg kell jegyezni, mondta Dogaru, hogy a Vallásügyi Hivatal sem az ortodox egyház legfelső tisztviselőivel, sem az ortodox papsággal fennálló kapcsolatainkban egészében véve nem ütközik olyan nehézségekbe, mint például a legfelső katolikus papsággal, és különösen a gyulafehérvári egyházmegye fejével, Márton Áron püspökkel fennálló kapcsolatokban. Például a szigorú tiltásaink ellenére a római katolikus egyház kitartóan folytatja a gyermekek tanítását az »isten törvényre«, a legkülönbélebb cselekhöz folyamodva ennek érdekében. Márton Áron püspök csakúgy, mint a római katolikus egyház teljes vezető rétege, a korábbiakhoz hasonlóan, szigorúan a Vatikán utasításait hajtja végre.*”⁶²

Végezetül, ha egy kicsit kitekintünk a tanulmányunk címében is jelzett sztálini és hruscsovi korszakból, azt láthatjuk, hogy később a román államhatalom, Márton Áront szoros kontroll alatt tartva és elszigetelve őt a külvilágtól, a katolikusokkal fennálló viszonyrendszerben mégis ki tudott alakítani egy olyan *status quót*, amit a maga számára kedvezőnek ítélt. Elég eklatánsan mutatja ezt a bukaresti szovjet nagykövetség tanácsosa, L. I. Bojko⁶³ által készített feljegyzés a Dogaruval folytatott 1971. őszi megbeszéléséről. Utóbbi a találkozájuk során azt állította, hogy Márton Áron már nagyon öreg, beteges, lassú, kifigyelték az észjárását, és igazából nem lenne szerencsés, ha rákényszerítenék arra, hogy lemondjon, hiszen előfordulhat, hogy helyébe egy fiatal, energikus egyházvezető lépne, ami megbontaná a Márton Áron személyével már kialakult egyensúlyi helyzetet az állam és a katolikus egyház viszonyában.⁶⁴ Ne felejtjük el, hogy erre a megbeszélésre nyolc évvel Márton Áron halála előtt került sor, ekkorra a román állami egyházügyi vezetés azt gondolta a püspökről, hogy már mindent tud róla.

Záró gondolatok

Ahogy a tanulmányunk elején utaltunk rá, Márton Áron és a pasztorálására bízott közösség kiszolgáltatottságát minden bizonnyal az erdélyi katolikusok és ortodoxok közötti tradicionális bizalmatlanság is erősítette. Az alaphangulatot jól érzé-

⁶¹ V. I. Agapov és A. M. Alekszejev elemzése a romániai egyházpolitikai viszonyokról. Bukarest, 1960. június 30. GARF, f. 6991, op. 1, gy. 1833, l. 54–181.

⁶² A. M. Alekszejev bukaresti nagykövetségi másodtitkár feljegyzése a Dogaruval folytatott megbeszéléséről. Bukarest, 1962. március 12. GARF, f. 6991, op. 1, gy. 2032, l. 40–42.

⁶³ A diplomata teljes nevét nem sikerült kiderítenünk.

⁶⁴ L. I. Bojko feljegyzése a Dogaruval folytatott megbeszéléséről. Bukarest, 1971. szeptember 28. RGANI, f. 5, op. 63, gy. 400, l. 287–291.

kelteti Justinianak még a sztálini érában elhangzott egyik kijelentése, amelyet az 1950. évi moszkvai látogatása során tett Nyikolaj metropolitának, a Moszkvai Patriarchátus Egyházi Kapcsolatok Osztálya vezetőjének. A kettejük beszélgetéséről – minden bizonnyal titkosszolgálati eszközökkel – készített feljegyzést Karpov számára is eljuttatták. Ebben a román pátriárka hosszasan ecseteli – saját szóhasználatával élve – a „Vatikán agresszióját”, vagyis azt, hogy a pápa, az egyházegyesítés politikailag determinált feltételrendszerében, milyen erőfeszítéseket tesz a görögkatolikus gyülekezetek integritásának megőrzése érdekében. A katolikus papság azon félelmére hivatkozva, hogy a latin rítusúakat is betagolják az ortodox egyházba, a következőket mondta: *„Nálunk Romániában sok magyar él. Nos, ők rendkívül makacs fanatikusok, még csak gondolni sem akarnak semmilyen egyezsége az ortodoxokkal. Mindmáig követelik a földjeik és mindenféle, az előző rezsim idején birtokolt privilégiumaik megőrzését.”* Külön pikantériája mindennek, hogy miután a román pátriárka ismertette ebbéli felfogását, rögtön arról kezdett el referálni orosz partnerének, hogy a román ortodox egyház tárgyalásokat folytat a magyar kormányval egy önálló egyházmegye (eparchia) létrehozásáról a magyarországi románok számára.⁶⁵

Erdély etnikai megosztottsága nyilvánvaló volt a szovjet vezetés számára is, amely a népek önrendelkezésének jelszávába burkolt internacionalista nemzetiségpolitika jegyében, a „népi demokratikus rendszer” keretei között, az azonos ideológiai platformon álló népi-nemzeti tömegek kooperációja révén kívánta volna kezelni a helyzetet. Márton Áron karizmája, valamint az általa képviselt töretlen kiállás a kommunizmust teljességgel opponáló vallási értékek mellett, egyáltalán nem volt elhelyezhető ebben a képletben. Amennyiben a nemzetiségi-nemzeti érdekérvényesítés felekezeti köntösben jelentkezett, az ebben a szemléleti keretben nacionalizmusnak számított. Szintén egy Bukarestben kelt 1959. évi szovjet nagykövetségi jelentés érzékelteti ezt a leginkább meggyőzően. *„Az aknamunka szorosan összefonódik a magyar nemzetiségű Márton Áron személyes nacionalista tevékenységével, aki azt táplálja a hívő katolikusokba, hogy őket elnyomják az állam többségi nemzetét alkotó románok, és a katolikus egyház állítólagos »üldözése« az országban a domináns szerepet játszó ortodox egyház égisze alatt zajlik”* – áll a dokumentumban, miután az megismétli a Márton Áronnal kapcsolatban bevett kliséket, melyek szerint a püspök tevékenysége jelenti a legnagyobb veszélyt Romániára nézve. Mivel a jelentést jegyző V. K. Palamarczuk⁶⁶ nagykövetségi másodtitkár hangsúlyozza, hogy a katolikus egyház kirívóan ellenségesen lép fel a Román Munkáspárt nemzeti politikájával szemben, ebben az interpretációjában még az is az „ellenséges kampány” részének számít, hogy a katolikus papok szót

⁶⁵ Feljegyzés a Justinian pátriárka és Nyikolaj metropolita közötti megbeszélésről. Moszkva, 1950. május 26. GARF, f. 6991, op. 1, gy. 733, l. 127–128.

⁶⁶ A diplomata teljes nevét nem sikerült kiderítenünk.

emelték a kolozsvári magyar és román egyetem egyesítése ellen, azt a magyar kisebbség románosítása kezdeteként értékelve.⁶⁷

Az államnak alávetett helyzetben – elvileg – az is kézenfekvő lett volna, hogy az egyes vallási entitások összefognak és együttműködnek egymással Romániában. A fentiekben vázolt geopolitikai és politikai konstelláció, vagyis az a koncepció, hogy leválasszák a kelet-európai latin és bizánci rítusú katolikus egyházszervezetet Rómáról, illetve megerősítsék a térségben az ortodoxiát egy „nemzetközi ortodox (politikai) centrum” Moszkvában való létrehozása révén, és mindezt állami adminisztratív eszközökkel hajtsák végre, inkább csak tovább mélyítette a szakadékot a kereszténység két nagy tömbje között. Mindez rendkívül kedvezőtlen perspektívákat nyitott a romániai katolicizmus előtt, hiszen az – jelentős felekezeti súlya ellenére – egy ortodox dominanciájú országban, a katolicizmus és az ortodoxia történelmi frontvonalán helyezkedett el.

ATTILA SERES

ON THE FAULT LINE OF CIVILISATIONS

Márton Áron and Transylvanian Catholicism in the frontline of Soviet church politics in the Stalinist and Khrushchev era

The aim of this study is to explore and demonstrate the possible correlation between the history of the Hungarian Catholicism in Transylvania after 1945 and the Soviet religious policy, which was also subordinated to the foreign aspirations of the Soviet Union. Thanks to the large number of publications on church history in Russia after the regime change, it is clear that the origins of the church policies of the communist parties and governments – that took power in the Eastern European „people’s democracies” after World War II – are not to be found in the capital of these countries, but in Moscow. The records of the Soviet church supervisory bodies, such as the Russian Pravoslav Church Council (established in 1943), and the Council for Religious Worship (established in 1944), have been preserved intact and can be searched in the State Archives of the Russian Federation (GARF). Using the documents in the archives of these church administration bodies as a framework for approach, this paper sheds light on the global and regional conflicts that indirectly influenced the scope of Transylvanian Hungarian Catholicism and its most authoritative leader, the Transylvanian Roman Catholic Bishop Áron Márton (1896–1980), in his struggle with the Romanian state.

⁶⁷ V. K. Palamarczuk jelentése Jurij Andropovnak, az SZKP KB osztályvezetőjének. Bukarest, 1959. április 8. GARF, f. 6991, op. 3, gy. 198, l. 29–30.